

Закономірності розвитку дітей дошкільного віку з порушеннями мовлення

У статті автор звертає увагу на тенденцію сучасності до збільшення кількості дітей з особливими освітніми потребами, обумовлює негативний вплив порушень мовлення на становлення особистості дитини дошкільного віку. Наявність у дитини того або іншого дефекту обумовлює своєрідність її подальшого розвитку, тому автор аналізує психологічні особливості та закономірності психічного розвитку дітей з порушеннями мовлення, аргументує взаємообумовленість корекції психологічних та мовленнєвих відхилень. Вказує, що при аналізі та корекції мовленнєвих порушень важливо враховувати особливості формування психічних функцій, їх вплив на всі сфери особистісного розвитку дитини дошкільного віку та на розвиток мовлення. Розглядає проблематику ефективності корекції та оптимізації організації системи допомоги дітям із порушеннями мовлення, обґрунтовує доречність та результативність застосування її на ранніх етапах корекційної діяльності. Вказує на необхідність застосування допомоги міждисциплінарного характеру в наданні раннього консультування дітям з порушеннями розвитку.

Ключові слова: мовлення, дошкільники, психологічні особливості, психічні функції, ранній вік, корекція.

Постановка наукової проблеми та її значення. Пріоритетність мовлення в становленні дошкільника як особистості є беззаперечною. Мовлення є однією з найскладніших форм вищих психічних функцій (Л. Виготський, О. Леонтьєв, С. Рубінштейн та ін). Дитина дошкільного віку природно активно засвоює мовлення, оскільки це зумовлено її потребами у пізнанні, комунікації, самореалізації. Мовлення сприяє формуванню її інтелектуального потенціалу, збільшує пізнавальну активність, якісно розширює світогляд, стимулює і збагачує комунікативні навички.

На сучасному етапі моніторинг оцінки показників здоров'я дитячого населення України засвідчує несприятливу тенденцію, а саме: підвищується частота вроджених і спадкових захворювань; зростає питома вага дітей, які народилися з травмами та патологією центральної нервової системи; спостерігається зростання хронічних форм патології та хвороб алергічного походження; збільшується частота ускладнень вірусних і паразитарних захворювань (дифтерії, поліомієліту, туберкульозу тощо). Результат вищезгаданих явищ – збільшення загальної кількості дітей з особливими освітніми потребами.

Разом з цим зростає і кількість дітей дошкільного віку, що мають ті чи інші порушення мовленнєвого розвитку. Щороку дефектологи, логопеди-практики фіксують зміну вікових параметрів відхилень, перебігу мовленнєвого порушення. Причому змінюється не лише клінічна картина певної вади, а й спостерігаються нові модифікації патологій розвитку мовлення у вигляді їх поєднання з гіперактивністю, перинатальними ураженнями мозку, ММД і т.д. Недоліки мовленнєвого розвитку дитини гальмують пізнання нею навколишнього світу, оволодіння знаннями, обмежують її спілкування з однолітками і дорослими, висловлення власних думок, негативно впливають на формування її емоційно-інтелектуальної сфери і особистості в цілому. Усвідомлення власної мовленнєвої недостатності викликає негативні емоційні стани: почуття соціальної неповноцінності, страх мовлення, постійні переживання. Усе це ставить під загрозу соціальну значущість особистості, сприяє формуванню своєрідних психологічних і патопсихологічних особливостей, що вимагає проведення спеціальної роботи, спрямованої на соціальну адаптацію та реадаптацію дитини.

Наявність у дитини того або іншого дефекту обумовлює своєрідність її подальшого розвитку. Дитячий організм так чи інакше пристосовується до обставин, знаходить обхідні шляхи компенсації свого дефекту. Л. С. Виготський в своїх теоретичних дослідженнях зазначав, що «...дефект будь-якого аналізатора або інтелектуальний дефект не зумовлює ізолюваного виключення якоїсь однієї функції, а призводить до низки відхилень...» [1, с. 137]. Саме тому актуальним є вивчення закономірностей розвитку дітей дошкільного віку з вадами мовлення.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Психолого-педагогічний аспект дослідження особливостей психічного, домовленнєвого та раннього мовленнєвого розвитку у дітей з різними вадами знаходимо в роботах М. Зеємана, С. Карпової, М. Лісіної, А. Маркової, К. Печори, Е. Труве, В. Тарасун. Особливості розвитку мовлення в процесі онтогенезу та дизонтогенезу висвітлено у дослідженнях: А. Богуш, О. Вінарської, Л. Галігузової, О. Гвоздева, Г. Розенгарт-Пупко, Т. Ушакової,

Є. Собонович. Впровадження за кордоном програм ранньої діагностики і корекції порушень у розвитку, зокрема мовленнєвого, представлено в працях Н. Байлей, Н. Дік, А. Геселл, К. Кеннінг, Д. Лешлі, Д. Хант та ін.

Так, первинний дефект, недорозвиток або пошкодження різних ланок мовленнєвої системи за умови браку спеціальних корекційних заходів обов'язково спричинює вторинні і навіть третинні відхилення: недорозвиток усіх структурних компонентів мовлення, обмеженість сенсорних, часових, просторових уявлень; недорозвиток мнестичних процесів; недостатню цілеспрямованість і сконцентрованість уваги; зниження рівня узагальнень; недостатнє вміння планувати власну діяльність, робити висновки, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки тощо. Мовленнєві порушення беззаперечно призводять до стійкого порушення соціальних зв'язків і адаптивних можливостей.

Мета статті – здійснити дослідження закономірностей розвитку дітей дошкільного віку з вадами мовлення.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Психологічні особливості дітей з порушеннями мовлення знаходяться у прямій залежності від клінічного діагнозу, якості та ступеня порушення, його причин. Зокрема, діти, порушення мовлення яких обумовлені органічними ураженнями центральної нервової системи, швидко виснажуються, втомлюються передусім у розумових видах діяльності.

Досить часто ми спостерігаємо, що діти старшого дошкільного віку, навіть із незначними мовленнєвими порушеннями, відрізняються від своїх однолітків: вони невинувато хвилюються, соромляться, не вірять у свої сили, не вміють поставити собі мету і йти до неї. Часто такі дошкільники можуть бути дратівливими, збудженими, розгальмованими, неспокійними, непосидючими; їхній настрій швидко змінюється внаслідок емоційної нестійкості. В окремих дітей спостерігається загальмованість, зниження розумової працездатності, зниження уваги. Досить часто мовленнєві порушення цієї категорії дітей викликають нестійкість уваги й пам'яті, недостатність регулюючої функції мовлення, порушення пізнавальної діяльності та розумової працездатності.

Для дітей-дошкільників, що мають мовленнєві вади, ігрова діяльність виступає необхідною умовою всебічного розвитку особистості та інтелекту. Але порушення загальної та мовленнєвої моторики сприяють швидкому стомленню дітей у грі, у них виникають труднощі швидкої зміни динамічного стереотипу. Тому в іграх вони не можуть одразу переключитися з одного виду діяльності на інший, частіше змінюють партнера для гри. Їх контакти здійснюються в основному на більш низькому рівні організації у порівнянні із дітьми, які взагалі не мають жодних мовленнєвих проблем. Такі діти втрачають можливість спільної діяльності із однолітками через неправильну звуковимову, невміння виразити свої думки, бояться виглядати смішними, хоча правила і зміст гри для них зрозумілі.

В ході ігрового спілкування переважають невербальні форми, в основному це безсюжетні рухливі ігри. В іграх та колективних завданнях вони частіше виступають глядачами або беруть на себе другорядні ролі. З віком дошкільники стають все замкнутішими. Деякі діти у якості компенсації невпевненості проявляють в іграх недоречні фантазії, резонерство, відмовляються визнавати помилки.

Така поведінка пояснюється ослабленістю умовно-рефлекторної діяльності, повільним створенням диференціювання, нестійкістю мнестичних процесів, що утруднюють включення таких дітей у колективні ігри.

Встановлено, що психіка кожної дитини з порушеннями розвитку характеризується багатьма специфічними особливостями. Первинні дефекти обумовлюють виникнення вторинних. У свою чергу, вторинні дефекти роблять вплив на первинні. Впливаючи на вторинний дефект можна певною мірою надати коригуючу дію на ту або іншу діяльність дитини.

Розрізняють загальні й специфічні закономірності психічного розвитку дітей з порушеннями мовлення [2, с. 22].

Загальні закономірності характерні як для дітей, які розвиваються нормально, так і для дітей з порушеннями в розвитку. Сутність цих закономірностей полягає в поетапності розвитку, нерівномірності психічного розвитку, наявності сензитивних періодів, взаємозумовленості біологічного і соціального, ієрархічності формування психічних функцій, систематичності в розвитку особистості.

До специфічних закономірностей розвитку в умовах дизонтогенезу, що властиві для груп дітей з мовленнєвими розладами, належать:

- порушення приймання, переробки, збереження і використання інформації;
- порушення мовленнєвого опосередкування;
- більш подовжені терміни формування уявлень і понять про навколишній світ;
- ризик виникнення станів соціально-психологічної дезадаптації;
- специфічність формування психологічної системи (суб'єктивна невдоволеність, порушення самооцінки, неадаптивність до фрустрацій, зменшення резистентності до стресу, недостатня соціальна адаптація тощо);
- залежність компенсаторних можливостей від часу впливу та якості корекційної роботи.

Структура психіки дитини з відхиленнями у розвитку надзвичайно складна. Всі психічні процеси (сприйняття, увага, пам'ять, мислення, уява) пов'язані з мовленням. Мовлення формується під впливом вищих психічних функцій, а вони, в свою чергу, розвиваються під впливом мовлення. Тому при аналізі та корекції мовленнєвих порушень важливо враховувати особливості формування психічних функцій, їх вплив на всі сфери особистісного розвитку дитини та на розвиток мовлення.

Зокрема, у дітей із ЗНМ (а це найбільш чисельна категорія дошкільників) спостерігається різний рівень сформованості психічних функцій у цілому. Недорозвиток першої сигнальної системи – мовлення – призводить до порушення другої сигнальної системи – психічних процесів: мислення, пам'яті, уваги, сприймання та уявлень. Аналіз літературних джерел і практики виховання та навчання дошкільників зі складними мовленнєвими розладами (Р. Белова-Давід, А. Воронова, Ю. Гаркуша, О. Мастюкова, Ю. Рібцун, Є. Соботович та ін.) свідчить про порушення у дітей із ЗНМ зорового і фонематичного сприймання, слухової та зорової уваги, вербальної пам'яті, словесно-логічного й абстрактного мислення, емоційно-вольової сфери, що в цілому негативно впливає на їхній загальний та мовленнєвий розвиток.

Зв'язок між мовленнєвими порушеннями й іншими сторонами психічного розвитку зумовлює специфічні особливості мислення. Дошкільники відстають в розвитку словесно-логічного мислення. Без спеціального навчання діти із ЗНМ з труднощами опановують навичками аналізу і синтезу, порівнянням і узагальненням. У більшості з них переважає наочно-дійове мислення, яке потребує постійних дій із предметами. Складно дається дітям узагальнення понять, що відносяться до наступних категорій: фрукти, овочі, одяг, взуття, меблі, посуд, транспорт. Передбачення розвивається із значними труднощами. Їм складно сказати, що відбудеться в результаті взаємодії об'єктів, на основі їх просторового розташування.

Увага дітей із ЗНМ характеризується нестійкістю, зменшеною концентрацією, низьким рівнем довільності, загальмованістю, що призводить до складнощів у структурі діяльності, плануванні дій, аналізу та синтезу сприймаючої інформації; труднощів при виконанні завдань за словесною інструкцією; диференціації кольорів, форм, розрізень фігур тощо.

У дітей із порушенням мовлення в дошкільному віці має місце знижений обсяг усіх видів пам'яті, порівняно з нормою. Рівень слухової пам'яті безпосередньо пов'язаний із мовленнєвим розвитком: чим гірше мовлення, тим гірша слухова пам'ять. Зорова пам'ять перебуває в межах норми. Для дітей з порушенням мовлення властивий недостатній розвиток мимовільної пам'яті. Те, що діти із звичайним розвитком запам'ятовують легко, у дітей із ЗНМ потребує значних зусиль. Однією із причин недостатньої продуктивності мимовільної пам'яті є знижена пізнавальна активність. Особливості довільного запам'ятовування виявляються у нижчій продуктивності, порівняно з нормою.

Смислова, логічна пам'ять у дітей відносно збережена, але відзначається зниження вербальної пам'яті, продуктивності запам'ятовування. Дітям важко запам'ятовувати складні, багатоступеневі інструкції. Вони не можуть відтворити завдання в певній послідовності, забувають, «гублять» елементи завдань. В деяких випадках це призводить до обмеження можливостей розвитку пізнавальної діяльності.

Виходячи з концепції модернізації змісту корекційної освіти, логічно виникає необхідність по новому розглянути проблематику ефективності корекції та оптимізації організації системи допомоги дітям із порушеннями мовлення. У зв'язку з цим особливою актуальністю набуває вдосконалення існуючих і створення нових ефективних засобів на основі інноваційних технологій, методів і прийомів профілактики та корекції мовленнєвих порушень, що підвищують потенційні можливості гармонійного й цілісного розвитку особистості дитини-логопата. Система корекційної роботи має будуватися на активному використанні збережених можливостей дитини, «пудів здоров'я, а не золотників хвороби» (за Л. Виготським). Допомога таким дітям має бути комплексною і здійснюватися групою спеціалістів: невропатологом, логопедом, дефектологом,

психологом, педагогом. Ефективність роботи значною мірою визначається своєчасністю вжитих заходів та вибором оптимального методу й темпу навчання.

Різні прояви порушеного розвитку по-різному піддаються коригуючій дії. Чим ближче вторинний симптом до першопричини, тим складніша його корекція. Теоретичними і експериментальними дослідженнями, які проведені відомим психологом Л. Виготським та його учнями, було встановлено, що педагогічна дія на вторинний дефект, який виник у дитини з відхиленнями у розвитку, є ефективнішою, ніж робота, яка спрямована на повну або часткову корекцію первинного дефекту. Тому спеціальне навчання передбачає перш за все корекцію відхилень, які обумовлені первинним дефектом.

Той факт, що в Україні з кожним роком спостерігається суттєве збільшення кількості дітей раннього віку, котрі мають порушення психофізичного, зокрема мовленнєвого розвитку (Н. Вісневська, В. Синьов, В. Тарасун, В. Тищенко, М. Шеремет та ін.), вимагає перегляду методів та форм виховання та навчання зазначеної категорії дітей. Рання діагностика і корекція відхилень у розвитку є одним з пріоритетних напрямів корекційної педагогіки (Т. Ахутіна, Л. Вассерман, Т. Власова, Л. Виготський, І. Мамайчук, Л. Шипіцина, М. Bornstein, J.R. Kirby): чим раніше починається цілеспрямована робота з дитиною, що має особливості психофізичного розвитку, тим ефективнішими виявляються результати корекції відхилень у розвитку, а у деяких випадках – запобігання виникненню вторинних порушень. Пластичність мозку дитини раннього віку, наявність сензитивних періодів формування емоцій, інтелекту, мовлення і особистості визначають значні потенційні можливості корекційної допомоги. Рання і адекватна допомога дозволяє більш ефективно компенсувати порушення психофізичного розвитку, послабити вторинні відхилення або запобігти їх появі. Все це зумовлює необхідність впровадження програм раннього впливу на розвиток дитини, які визначатимуть великі потенційні можливості дитини та уможливлуватимуть позитивний вплив корекційної допомоги.

Діагностична та корекційна робота з дітьми повинна проводитися починаючи з грудного віку. Як це не дивно, але більшість порушень мовлення у дітей з органічним ураженням ЦНС можна попередити ще на домовленнєвому етапі розвитку. Це саме той випадок, коли профілактика набагато ефективніша і дешевша, ніж лікування.[3, с. 59]

Розвиток мовлення у дитини починається з першим криком при її народженні, а основа мовленнєвої функціональної системи та її взаємодія з іншими функціями ЦНС формуються у віці до 3 років. Разом з тим система логопедичної допомоги дітям, що традиційно склалася в Україні, акцентує увагу переважно на подоланні вже сформованої мовленнєвої патології у дітей віком 4-5 років і старших. Ранній період формування та закріплення дефектів мовлення випадає з поля зору фахівців, і не в останню чергу через те, що лікарі-педіатри не вважають за доцільне рекомендувати батькам звертатися до логопеда в домовленнєвий період розвитку дитини. Має місце і нерозуміння батьків: навіщо немовляті консультація логопеда? Серед батьків дітей з наслідками перинатальних уражень нервової системи досить поширеним є хибне уявлення про те, що дитині потрібне насамперед лікування, а розвиватися вона буде сама, що мовленнєві недоліки з часом зникнуть самі собою без особливого втручання. На жаль, досвід показує, що це не так, і багато сімей безповоротно втрачають можливості раннього реабілітаційного потенціалу своїх дітей.

Часто на консультацію до вчителя-логопеда, дефектолога, психіатра, психолога батьки приходять лише тоді, коли починають помічати, що їхня дитина затримується у розвитку, відстає від своїх однолітків. Внаслідок недооцінки проблеми педіатрами та батьками вчителі-логопеди здебільшого мають справу лише з дітьми віком понад 3 роки, але у цьому віці порушення або недорозвиток мовлення вже набагато гірше піддаються корекції. Тому важливим є раннє спостереження дітей із групи ризику логопедами. Якщо у новонародженої дитини або немовляти відмічаються порушення смоктання, ковтання, слабкість крику або незвичний тембр голосу, особливо при анамнезі ускладненого перебігу вагітності, пологових травм центральної та периферичної нервової системи, нейроінфекцій, необхідно якомога раніше направляти таких дітей на консультацію вчителя-логопеда для виключення або підтвердження порушень будови та функції артикуляційного апарату.

Наприклад, у дітей з ДЦП спостерігаються зміни тону м'язів губ і язика, що проявляються в паретичності, спастичності, дистонії або гіперкінезах. Спочатку ці порушення ускладнюють процеси ковтання і смоктання, а згодом стають основою дизартричних розладів. Раннє втручання (корекційний масаж, артикуляційні вправи) дають змогу попередити або мінімізувати майбутні порушення вимови.

Окрім того, часто недооцінюються психологічна та педагогічна складові корекційної роботи з

дітьми, які мають порушення мовлення. Враховуючи різноманітність причин, що можуть викликати затримку нервово-психічного та мовленнєвого розвитку дитини, проблему порушень мовлення слід вважати міждисциплінарною. У її вирішенні повинні брати участь лікарі, психологи, логопеди, дефектологи та інші фахівці. Рання діагностика психологічних проблем, неврологічних, психічних та мовленнєвих порушень, відповідна лікувальна та корекційна робота дають змогу запобігти розвитку важких ускладнень, суттєво розширити комунікативні та адаптаційні можливості дитини.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Запорукою успіху корекційно-розвиваючого процесу з дітьми дошкільного віку, що мають вади мовлення, є знання та врахування основних закономірностей психічного розвитку, безперервність та послідовність корекційної роботи, індивідуальна та поетапна корекція порушень мовлення у кожної дитини. Однак подальшої розробки потребує впровадження міждисциплінарного корекційного та пропедевтичного підходів в роботі з дітьми дошкільного віку з порушеннями мовлення.

Джерела та література

1. Выготский Л. С. Проблемы общей психологии. Мышление и речь : [собр. соч. в 6-ти т.] / Л. С. Выготский. – М. : Педагогика, 1982. – Т. 2. – 361 с.
2. Конопляста С. Ю. Логопсихологія : навч. посіб / С. Ю. Конопляста, Т. В. Сак ; за ред. д-ра пед. наук, проф. М. К. Шеремет. – К. : Знання, 2010. – 294 с.
3. Молчанов Д. Сучасні можливості ранньої діагностики та корекції порушень мовлення у дітей або Навіщо немовляті консультація логопеда? / Д. Молчанов // Здоров'я України. – 2012. – С. 59.

References

1. Vygotskij L. S. Problemy obshhej psihologii. Myshlenie i rech' : [sobr. soch. v 6-ti t.] / L. S. Vygotskij. – M. : Pedagogika, 1982. – T. 2. – 361 s.
2. Konopljasta S. Ju. Logopsichologija : navch. posib / S. Ju. Konopljasta, T. V. Sak ; za red. d-ra ped. nauk, prof. M. K. Sheremet. – K. : Znannja, 2010. – 294 s.
3. Molchanov D. Suchasni mozhlyvosti rann'oi' diagnostyky ta korekcii' porushen' movlennja u ditej abo Navishho nemovljati konsul'tacija logopeda? / D. Molchanov // Zdorov'ja Ukraїny. – 2012. – S. 59.

Брушневская Ирина. Закономерности развития детей дошкольного возраста с нарушениями речи.

В статье автор обращает внимание на возрастающую тенденцию появления детей с особыми образовательными потребностями, подчеркивает негативное влияние нарушений речи на становление личности дошкольника. Наличие у детей того или иного дефекта обуславливает особенности его дальнейшего развития, поэтому автор анализирует психологические особенности и закономерности психического развития детей с нарушениями речи, указывает на взаимосвязь коррекции психических и речевых отклонений. Подчеркивает, что при анализе и коррекции речевых нарушений важно учитывать особенности развития психических функций ребенка, их влияние на все сферы личностного развития дошкольника и на развитие речи в том числе. Рассматривает проблематику эффективности коррекции и оптимизации организации системной помощи детям с нарушениями речи, аргументирует необходимость и результативность раннего коррекционного воздействия в системе логопедической работы с дошкольниками. Акцентирует внимание на необходимости использования помощи междисциплинарного характера при раннем консультировании детей с особенностями развития.

Ключевые слова: речь, дошкольники, психологические особенности, психические функции, ранний возраст, коррекция.

Brushnevska Iryna. Conformities to Law of Development of Children of Preschool Age with Speech Disorders.

In the article the author pays attention to tendency of contemporaneity to the increase of amount of children with the special educational necessities, stipulates negative influence of violations of broadcasting on becoming of personality of child of preschool age. A presence for the child of that or other defect stipulates originality of her further development, that's why the author analyses psychological features and conformities to law of psychical development of children with violations of broadcasting, argues the inter conditionality of correction of psychological and speech rejections. It is important to take into account the analysis and correction of speech violations in the features of forming of psychical functions, their influence on all spheres of personality development of child of preschool age and on development of broadcasting. The author examines the range of problems of efficiency of correction and organization optimization of the system of help to the children with violations of broadcasting; argues on the appropriateness and effectiveness of application of it on the early stages of correction activity. Early consultation of children with disabilities needs to use the help of interdisciplinary nature.

Key words: broadcasting, preschool children, psychological features, psychical functions, early age, correction.